

د مولانا جلال الدين

په فکر سره د انسان د ارتقا سلسله

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر
کز دام ود دملولم و "انسانم" آرزوست
زین همرهان سست عناصر دلم گرفت
شیر خدا و رستم دستانم آرزوست
گفتم که یافت می نشود جسته ایم ما
گفت: "انکه یافت می نشود آنم آرزوست"

دغه انسان چي مولانا یې په طلب کي و، څنگه انسان و؟
د منطق د پوهانو په نزد هر ژوندی خبري کوونکی "حيوان
ناطق" انسان دی. اهل جدل او متکلمان او فلاسفه خو په عقل او
حواسو د هر شي درک کماهي مطلوب گڼي او له هغه وخته چي
انسان د خلقت اسرارو ته څیر سوئ دی په محققانو کي دوی
مشهوري ډلي راغلي دي:

لومړی: د عقلي او فلسفي منهاج خاوندان، چي پر عقل او
حواسو باندي تکیه کوي او له علمي او يقيني او مثبتي لاري
حقيقت ته رسېدنه غواړي. دوی تجربه او آزمويڼه او محسوس مادي
واقعیتونه گوري، او له معلومه مجهوله مومي او دا هغه لاره ده چي
د بشر د مثبت علم او مادي پلټني څخه گټه اخلي او د اوسني
انسان ټولي مادي لوړتياوي هم پر دغه محسوس او مثبت ادراک

باندي بناء کيږي، او په تاريخ کي همېشه دغه ډله اکثريت لري. مگر يوه بله ډله خلک هم داسي سته چي دوی وايي: عقل د حقيقت کماهي په کشف کي همېشه نه دی بريالی، او هر څوني چي پر مخ ولاړ سي بيا هم عقلي استدلال نارسا دی، او يو ځای ته رسيږي چي هلته درېږي نو دوی يو اشراقي او عرفاني منهاج لري چي هغه نه نفي او اندروني څېړنه ويلای سو او د شرق پوهان يې په کشف او شهود تعبير کوي چي د اروپا پوهاند برگسون Beragson يې "عقلاني همدلي" Sympatie in tellectuelle بولي، او په شرقي عارفانو کي اناام غزالي د دغه خيال بيان په "المنقذ من الضلال" کي په ښه ډول کوي او وايي: عقل پر ټولو مطالبو باندي احاطه نه لري. او د ټولو معضلاتو کاشف نه دی او داسي حقايق هم سته چي عاقلان يې د عقل په قوت سره نه سي درک کولای، مگر ذوق او مشاهده او کاشفه تر عقلي استدلال رساتر ده.

په دوهمه ډله کي صوفيان د ذوق او اشراق او کشف و شهود خاوندان شامل دي، چي په اسلامي دوره کي اکثر خراساني عارفان په همدغه عقیده وو، او له دوی يو مشهور صاحب ذوق او عارف مولانا جلال الدين بلخي دی چي د ده مشهور مثنوي پنځه ويشت زره بيته، او د لوی دېوان (۴۰) زره بيته د دغه حال او ذوق او کشف نمايندگي کوي.

د مولانا دنا دغه مادي دنيا نه ده د ده جهان بيني پر مادي تعليماتو او عقلي استدلال بناء نه ده. دی دنيا ته په مادي سترگه نه گوري، بلکه د د زړه سترگي لري. د ده مثنوي د روحاني اسرارو بيان دی. تغزل يې د ذوق او مستي څخه ډک دی. دی له داپونکو او خروړو حيواناتو څخه تښتي او په يوه صاحب دل او د زړه او درد خاوند پسي تلابن کوي، او خلک داسي سره بېلوي

مردی که فلک رخنه کند از دردی
مردی که خدای کاشکی نارو دی
غبن است هزار غبن. کاین خلق لقب
انرا مردی نهند و این را مردی

د فکر دغه مکت زموږ په ادبياتو او ثقافت کي خورا ژوره رېښه لري که څه هم د اوسني زماني مادي تمايلات د اشراق او شهود مکتب نه مني او بشر اوس د عقلیت پر لوري روان دی. مگر که موږ غواړو او يا يې نه غواړو د بشر صوفيانه او شهودي ذهنيت حتماً زموږ د تاريخ او فکر او ادب يو مهم جز دی، او کله چي د فکر تاريخ ليکل کيږي نو حتماً دغه فکري مکتب هم مطالعه کيږي.

زه د خپلو ادبي او شرقي رواياتو په رڼا کي، لومړی فکري جريان "د عقل مکتب" او دوهم "د عشق مکتب" بولم، او مولانا هم د دغه دوهم مکتب يو تکړه او غښتلی غړی گڼم، چي دی د يوه بشپړ انسان د جوړېدلو لپاره د عشق يعني روحاني سير او تکامل او تصفيه تر عقلي زيار او کړاو مؤثره گڼي، او داسي وايي:

ای دی سرمست کجا می پری !
بزم تو کو، با ده کجا میخوری !
مایه هر نقش و ترا نقش نی
دایه هر جان و تو از جان بری
نقد ترا بردم من پیش عقل
گفتم: قیمت کنش ای جوهری !
صبر فی نقد معانی تویی !
سرمه کش دیده هر ناظری !
گفت "چی دانم" بیرش پیش عشق
عشق بود نقد ترا مشتری
چون بسر کوچه عشق آمدیم
دل بشد و من بشدم بر سری

په دې ډول مولانا د عقل دروازه ورتکوي. خو عقل د کشف حقایق څخه عاجزېږي او وايي: "چی دانم" نو دی د عقل په اشاره د عشق حریم ته ځغلي او دلته دی او زړه او ټوله ماده فاني کېږي:

اول بهزار لطف بنواخت مرا
آخر به هزار غصه بگداخت مرا
چون مهره مهر خویش میباخت مرا
چون من همه او شدم، برانداخت مرا

د مولانا د مکتب فکر صوفیان د عقل سیر له دې جهتته نارساگني، چي عقل د دوی پوښتنو ته د حقایقو د کشف په لاره کي تر آخره جواب نه لري، او دغه پټ راز نسي لوڅولای، او دا یو ښکاره حقیقت دی چي اوس په شلم قرن کي چي عقلي علوم ډېر پر مخ تللي دي او انسانان د سیاراتو په کشف هم بريالی سويدي، بیا هم ډېر حقایق پټ پاته دي، او اوسنی ساینس د خپلي ډيري لوړتیا سره - سره لا هم په مخ کي ډيري معماوي لري. او انسان ته په آینده کي ډېر حقایق لوڅېدونکي دي، چي اوس بي علم پوره جواب نه سي ویلای. که موږ دغه واقعیت عقلاً هم منو نو صوفي خو مدعی دی چي زموږ د کشف او شهود لاره تر عقلي کړاو ډېر افضله ده. نو ځکه د دې مکتب یو بل شاگرد داسي ويلي دي:

حدیث از مطرب و می گو و راز دهر کمتر جو
که کس نکشود و نکشاید بحکمت این معمارا

خاقاني د عقلیت د جدل کړه وړه لاره په داسي سختو الفاظو

ردوي:

فلسفه در سخن میا میزید!
وانگهی نام آن جدل منهد
و حل گمراهی است بر سر راه
ای سران پای درو حل منهد

مشتی اطفال نو تعلیم
لوح ادبار در بغل منهد
قفل اسطوره ارسطورا
بر در احسن الملل منهد
فلسفی مرد دین مپندارید
حیزرا جفت سام یل منهد
حرم کعبه کز هبل شد پاک
باز هم در حرم هبل منهد!

د شلم قرن د فلسفې شاگرد، ډاکټر اقبال هم د نوي دنيا او اروپا په تحقيقي مکتبونو او د بشر د فکري ارتقاء په پوهنتونو کي د فکري اطمینان لپاره څه نه مومي، نو ځکه د عقل بهانه جو له لاسه د عشق د سوز و گداز حریم ته تښتي او وايي:

چه کنم که عقل بهانه جو گرهی بروی گره زند
نظری که گردش چشم تو شکند طلسم مجاز من
نرسد فسونگری خرد، به تپیدن دل زنده ئی
زکنشت فلسفیان درا، به حریم سوز و گداز من

ښه! اوس به راسو دې خبري ته، چي مولانا او د ده فکري ډله خو د یوې داسي اشراقي لاري مدعیان دي چي هغه موږ په مادي حواسو نسو لیدلای او دوی هم دغسي وايي: "ذوق این باده نه بینی خدا تانه چشی!"

پخپله مولانا هم په دغو مادي آلاتو د دې لاري لیدنه ممکنه نه گڼي:

گر بتازی گـــــــوید و یا پارسی
گوش هوش کو، که در فهمش رسی!
باده او در خور هر هوش نیست
حلقه او سخره هر گوش نیست

دلته یو شکل مخي ته راځي چې زموږ دغه مادي وسایل او د ادراک آلات نسي کولای چې دغه گرانه او نری پټه لار وويني، نو به موږ د دغه روحي او غیر مادي مکتب فکر په څېړنه کې زیار نه کارو مگر دا یاس هم موږ ته نجات نه سی راکولای ځکه چې زموږ د اوسني فکر او فرهنگ او ادب یوه لویه برخه هم هغه مواد دي چې له دې مکتبه راغلي دي، او موږ په داسي ثقافتي روایاتو او فرهنگي او فکري عنعناتو پوري تړلي یو چې د دري او پښتو ادب تقریباً نیمه برخه، له همدغو عنعناتو څخه رېښه لري او دغه فکري روایات اوس زموږ قناعت او هنر او حتی زموږ د ژوندانه یوه مهمه او نه هیرېدونکې برخه گڼله کېږي. نو موږ د خپل تاریخ او فرهنگ په حکم مجبور یو چې هم مولانا وپېژنو او هم د ده د فکري مکتب اساسونه او اندېښنې وپلټو او هم د دغو صوفیانو او شاعرانو په وینا وپوهېږو. د مولانا د دغه مکتب فکر شاگردان اصلاً "وجود" د یوه لهي او لاهوتي جمال مظهر گڼي چې دوه ډوله تجلیات لري: اول تجلی رحمانی یا عامه تجلا چې ټول کائنات يعني اسما او صفات او اعیان ثابتې او افلاک او عناصر له دې تجلی رحمانی څخه استفاضه کوي، او انسان هم له اطلاق او لاهوت او حقیقي وحدته را جلا کېږي او په یوه نزولي سیر کې له جبروت او ملکوته د برزخ عالم ته راځي، او بیا نو د ناسوت په عالم کې خپل مراتب د عناصرو په دنیا کې د جمادیت او نباتیت او حیوانیت په مراتبو کې طی کوي. دغه دنیا هغه د فراق او بېلتانه دوره ده، چې مولانا یې د خپل لوی مثنوي په اغیز کې د نې او نیستان په تمثیل کې بیانوي:

بشنو از نی چون حکایت میکند
 واز جداییها شکایت میکند
 کز نیستان تا مرا بیریده اند
 در نفیرم مرد و زن نالیده اند

هر کسی کو در ماند از اصل خویش
 باز جوید روزگار وصل خویش

دلته نو دغه رابېل سوی انسان د عشق په ټینگه رسی پوري لاس نیسي او دغه د عشق دنیا ده چې په دوهم راز تجلا یعنی تجلی رحیمي کې خپل قوس عروجي یا سیر رجوعي "سیر الی الله" طی کوي، او بیرته خپل هغه رحمانی او لاهوتي مبداء ته رجوع کوي او دغه عشق دی چې د مولانا او د ده ملگرو د شعر او ادب شمزی گڼل کېږي. او دی پخپله هم وايي:

آتش عشق است کاندرنی فتاد
 جوشش عشق است کاندرو می فتاد
 جسم حدیث را بر خون میکند
 قصه های عشق مجنون میکند
 جسم خال او عشق بر افلاک شد
 کوه در رقص آمد و چالاک شد
 شادباش ای عشق خوش سودای ما!
 ای طیب جملہ علت های ما!

په تجلی رحمانی او عالم ناسوت کې مولانا د انسان ارتقايي حال، تر اوسني نشونمالي او ارتقايي نظر یې څو سوه کاله مخکې په خپل صوفيانه انداز داسي بيانوي:

آمد اول به اقلیم جماد
 وز جمادی در نباتی او فتاد
 سالها انبدر نباتی عمر کرد
 وز جمادی یاد ناوړ داز نبرد
 وز نباتی چون به حیوان او فتاد
 نامدش حال نباتی هیچ یاد
 باز از حیوان سوی انسانیش
 میکشد آن خالقی که دانیش

همچنين اقليم تا اقليم رفت
 تاشد اكنون عاقل و دانا و رفت
 عقلهاى اوليش ياد نيست
 هم ازين عقلش تحول كرد نيست
 نار هداين عقل پر حرص و طلب
 صد هزار عقل بيند بوالعجب

د مولانا د انساني ارتقاء سلسله په سير عروجي رحيمي كي لکه د اوسني ساينس نظريه پر هغه انسان نه ختمیږي، چي د تنازع اللبقاء پر ډگر به فاني کيږي بلکي د ده په نظر د "ثم انشانا خلقاً آخر" سلسله تر هغه وخت دوام لري چي بيرته د اصلي وحدت له عالمه سره وصل سي، او هم دغه نقطه ده چي مولانا له مادي حسابو او د فلسفي او ساينس له دنيا څخه بېلوي، او د انساني عروج آخر داسي ښيي :

از جمادى مردم و نامى شدم
 از نما مردم به حيوان سر زدم
 مردم از حيوانى و آدم شدم
 پس چه ترسم كى زمردن كم شدم
 جمله ديگر بميرم از بشر
 تا برارم از ملايك بال و پر
 بار ديگر از ملك پران شوم
 آنچه اندروهم نايدان شوم

د مولانا دغه ارتقايي سير پر نفسي تصفيه او عروج بنا دى. دى د انسان په ذات كي داسي استعداد مني، چي خپل زړه او نفس وروزي او له مادي الايشاتو څخه يې پاك كي. حقايق په ښه ډول تجلا پكښي كوي :

آينه دل چون شود صاف و پاك
 نقشها بينى برون از آب و خاك

پنج حسی هست جز این پنج حس
 آن چو زر سرخ و این حسها چو مس

پس له دې مولانا خپله نهان بيني په دې مثال سره شرح كوي:

ور مثالی خواهی از علم نهان
 قصه گواز رومیان و چینیان
 چینیان گفتند ما نقاشتر
 رومیان گشتند ما را کروفتر
 اهل چین و روم بحث آمدند
 رومیان در علم واقف تر بودند
 چینیان گفتند یک خانه بما
 خاص بسپارید و یک آن شما
 بود دو خانه مقابل دربدر
 زان یکی چینی ستد، رومی دگر
 چینیان صد رنگ از شه خواستند
 پس خزینه باز کرد آن ارجمند
 هر صباحی از خزینه رنگها
 چینیانرا اراتبه بود و عطا
 رومیان گفتند نه نقش و نه رنگ
 در خور آید کار را جز دفع زنگ
 در فرو بستند و صیقل میزدند
 همچو گردون صافی و ساده شدند
 از دو صد رنگی به بیرنگی رهیست
 رنگ چون ابراست و بیرنگی مهی است
 چینیان چون از عمل فارغ شدند
 از پی شادی دهلهها میزدند
 شه در آمد دید آنجا نقشها
 میر بود آن عقل را و فهم را

بعد از آن آمد بسوی رومیان
 پرده را بالا کشیدند از میان
 عکس آن تصویر و آن کردارها
 زدبر این صافی شده دیوارها
 هر چه آنجا بود اینجا به نمود
 دیده را از دیده خانه میر بود

له دې تمثیله نو مولانا داسي نتیجه اخلي :

گر تن خاکی غلیظ و تیره است
 صیقلش کن از آنکه صیقل کبره است
 تا درو اشکال غیبی رو دهد
 عکس حوری و ملک دوری جهند
 خویش را صافی کی از اوصاف خود
 تا بینی ذات پاک و صاف خود
 رومیان آن صوفیاند ای پسر!
 نی ز تکرار و کتاب و نی خبر
 نی ز تکرار و کتاب و نی خبر
 لیک صیقل کرده اند آن سینه ها
 پاک ز آزو حرص و بخل و کینه ها
 آن صفای آئینه و صف دلست
 صورت بی منتها را قابلست
 تا ابد هر نقش نو کامد بر او
 بی حجابی می نماید رو برو
 پس بدانکه چون برستی از بدن
 گوش و بینی چشم میتانند شدن
 علت دیدن میدان پیدا ی پسر
 ورنه خواب اند رندی کس صور
 پس چو آهن گر چه تیره هیکلی
 صیقلی کن، صیقلی کن، صیقلی کن
 تا دلت آئینه گردد پر صور
 اندر او هر سو ملیحی سیمبر

دا ده د مولانا د کشف و شهود لار چي دی د صاف زړه په
 سترگو حقایق ویني او د ده لیدنه دغه مادي او ظاهري لیدنه نه ده،
 لکه چي یو بل د طریقت ملگری یې وایي :

جلوه بر من مفروش ای ملک الحاج که تو
 خانه می بینی و من خانه خدا می بینم

حقیقت خو دا دی چي مور په دغو مادي سترگو او مادي
 حواسو د مولانا پته دنیا نسو لیدلای او دغه صوفیانه صیقل کاري هم
 د هر چا له لاسه نه ده پوره او چي سړی د مادي تر سرحده نه وي
 اوسنی د داسي رڼې دنیا تصور هم نه سي کولای، مگر مولانا وایي :

کار کن در کارگه باشد نهان
 تو برو در کارگه بینش عیان
 کارگه چون جای باش عاملست
 آنکه بیرون است از وی غافل است
 پس درادر کارگه ، یعنی عدم
 تا بینی صنع و صانع را بهم

مولانا د خپل کشف و اشراق له ارتقايي عروج سره د انسان
 لپاره یوه خوږه د روغي سپېڅلې دنیا هم جوړوي، دی انسان د
 تنازع البقا پر خوفناک ډگر نه محصور کوي او مخي ته یې د
 روحاني ارتقاء، خلاص میدان پرېږدي نو ځکه دغه مادي خړوړي
 انسانان غندي :

آنها که اهل صلحند بردند زندگی را
 و این ناکسان بمردند ، در جنگ زندگانی

نه پوهېږم چي د اوسني انسان به دغه د صلح کُل ژوندون کلمه په
 نصیب سي که په ! آیا دغه مادي انسان به د تور و سپین، د مسلک او
 مشرب، د نژاد او قومیت، د دې خوا ها خوا، له جانکاهو کړاوونو څخه
 خان یوې کلي روغي ته ورسولای سي ؟ کومه چي مولانا په دې مستانه
 غزل کي ښوولي ده :

باز شیری با شکر امیختند
 عاشقان با یکدیگر امیختند
 روز و شب را از میان برداشتند
 آفتابی با قمر امیختند
 رنگ معشوقان و رنگ عاشقان
 جمله همچو سیم و زر امیختند
 چون بهار سرمدی حق رسید
 شاخ و خشک و شاخ تر امیختند
 رافضی انگشت در دندان گرفت
 چون علی را با عمر امیختند
 نفس کُل و هر چه زاد از نفس کُل
 همچو طفلان با پدر امیختند

مولانا خو به په خپله روحاني لذیده دنیا کي شیر و شکر، آفتاب او
 قمر، سیم و زر، وچ او لاندې سره گډکړي وي، او انساني موهوم اختلافونه
 به یې هم درک کړي وي. مگر د دغه سوزان عشق او لاهوتي فکر نتیجه په
 مادي دنیا کي دا وه :

زاهد بودم ترا نه گویم کردی !
 سرفتنه بزم و باده جویم کردی
 سجاده نشین با وقاری بودم
 بازیچه کودکان گویم کردی !

یو صوفی شاعر د دغه عشق او فکري مکتب نتیجه په یوه رباعي کي

خلاصه کوي : (۱)

حرم جویان دری را می پرستند
 فقیهان دفتری را می پرستند
 بر افکن پرده تا معلوم گردد
 که یاران دیگری را می پرستند